

ההשכלה העברית בצפון-אפריקה בסוף המאה התשע-עשרה

יוסף שיטריט

א. לבירורה של תופעת ההשכלה העברית בצפון-אפריקה

1. מבוא

מטרתו הראשונה של מחקר זה היא לדווח על תפוצתם של חוגי משכילים עבריים ברחבי צפון-אפריקה כולה, ולתאר בתוך כך את דפוסי התארגנותם, פעילותם ומורשתם וכן את שאיפותיהם הפוליטיות, החברתיות והתרבותיות ביחס לקהילותיהם המקומיות ולעם היהודי בכלל. חוגי המשכילים העבריים בצפון אפריקה התארגנו בהשפעת קריאת עיתונות וספרות עברית חדשה של המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, והושפעו ישירות מסיסמאות לאומיות עבריות שהיו נפוצות במזרח אירופה ובמרכזה, בשלהי תנועת ההשכלה העברית באירופה, בתקופה שבה התארגנה תנועת חיבת ציון והתעורר הצורך בתחיית "הלשון העברית כשפה חיה"¹. חוגים אלה השתייכו ללא יוצא מן הכלל לזרם ההשכלה המתונה וההרמוניסטית, שלא ראה בהכרח סתירה בלתי ניתנת ליישוב בין ערכי ההשכלה והמודרניות לבין הדת והמסורת היהודית. שופרה של גישה ממוזגת זאת בסוף המאה התשע-עשרה היה העיתון "הצפירה" בעריכתו של נחום סוקולוב, אשר לצד "המגיד" היה אחד משני העיתונים העבריים הנפוצים ביותר בצפון-אפריקה, ובו התפרסמו רוב מאמריהם ורשימותיהם של המשכילים העבריים מן האזור בשנות השמונים והתשעים.

הפעילות של חוגי המשכילים העבריים לא התפתחה בחלל ריק, כי אם בהקשר ובתגובה למודרניזציה הצרפתית והאירופית שבמחצית המאה התשע-עשרה החלה להשפיע על

* מובאת כאן גרסה מקוצרת של מאמרו של יוסף שיטריט, "מודרניות לאומית עברית מול מודרניות צרפתית: ההשכלה העברית בצפון-אפריקה במאה הי"ט", מקדם ומים, ג' (תש"ן), עמ' 11-76. המאמר הוכן בסיועה של קרן ג'ו לוי ז"ל שלייד מכון בן-צבי. הכינה את התקציר: נועם גלור.
1 בן-יהודה, שאלה נכבדה.

קהילות יהודיות שונות. תחילה באלג'יריה שנכבשה בידי צרפת ב-1830 ולאחר מכן במרוקו ובתוניסיה, וביתר שאת לאחר שחברת כ"ח התחילה לפתוח בהן את רשת בתי הספר שלה. הפעילות המשכילית העברית התנהלה בצפון אפריקה תוך קבלת חלק מערכי המהפכה התרבותית ("הציביליזאציון") שהציעה התרבות הצרפתית הכובשת, לצד דחייה של חלק גדול אחר מערכיה, שהיו מנוגדים לרוח המסורת היהודית הקהילתית ואיימו על שלמות הקהילה ועל הזהות המסורתית-דתית שלה.

מחקר זה בוחן את התפתחות ההשכלה העברית בצפון אפריקה בסוף המאה התשע-עשרה תוך זיקה ברו-זמנית לשני מוקדים המשלימים זה את זה: מוקד פנימי-יהודי, שסיפק את הרקע הרעיוני-לאומי והערכים החינוכיים להתמודדות עם שינויים המתחייבים מהמצב החדש שנבע מהמפגש עם המודרניות; ומוקד חיצוני-אוניברסלי, שנכפה ככלל על הקהילות עקב השינויים המדיניים הבינלאומיים והשתלטות צרפת על אלג'יריה ותוניסיה, ולאחר מכן גם על מרוקו, אך סיפק ערכים תרבותיים ומדיניים מסוימים שקסמו ליהודי צפון אפריקה. שאיפתם העיקרית של המשכילים העבריים בצפון אפריקה היתה להציע מסלול מודרניזציה עברי לאומי אלטרנטיבי לזה הצרפתי הכללי.

השאלות שנדרש להן במחקר זה לשם הגדרתה, אפיונה והערכתה של ההשכלה העברית בצפון אפריקה הן:

- א. מהו המינוח של המיוזג בין המסורת למודרניות שהציעו המשכילים העבריים בצפון-אפריקה? האם נקודת המוצא שלהם היא מסורתית או מודרנית, דתית או חילונית? האם לפנינו תנועת השכלה במובנה הקלאסי-היסטורי של המלה, או תופעה מיוחדת ליהדות צפון אפריקה?
- ב. מה מקור צמיחתם של המשכילים העבריים בצפון אפריקה, ומהו הפרופיל החברתי-תרבותי שלהם? מה היו עמדותיהם והתלבטויותיהם כלפי השינויים התרבותיים והמדיניים שהם היו עדים להם בקהילותיהם, ומהם פרטי תכנית הפעולה האישית והקהילתית שהם הציעו?
- ג. מהו רישומם של חוגי משכילים עבריים אלה בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי צפון אפריקה בעת החדשה? האם קמו להם ממשיכים בקהילות השונות, או שהיתה זאת תופעה ממוקדת בזמן ובמרחב? מהי מורשתם התרבותית או החברתית של חוגים אלה בתרבות יהודי צפון אפריקה?

2. המקורות לחקר תפוצת ההשכלה העברית בצפון-אפריקה

למרות גילויה המאוחר במחקר של פעילות חוגי המשכילים ברחבי צפון אפריקה, לא מדובר בתופעה שולית ואף לא קיקיונית, והמקורות העומדים לרשותנו לחקר התופעה אינם דלים או מעטים. אדרבה, הטקסטים רבים ומגוונים, ומאפשרים לעמוד על ייחודיהם של המרכזים הקהילתיים ושל הדמויות המרכזיות שנשאו, קידמו או תיעדו את הפעילות המשכילית. המקורות בעיקרם עיתונאיים או ספרותיים, נכתבו בצפון אפריקה ומחוצה לה, על-ידי בני

הקהילות ומבקרים מן החוץ, ונושאים אופי תיאורי-דיווחי, יצירתי ופובליציסטי. מקורות אלה ניתן לחלקם לשתי קבוצות עיקריות: רשימות מאת סופרי צפון-אפריקה שהתפרסמו בעיתונות העברית, ורשימות של סופרים עבריים שביקרו בצפון-אפריקה.

התודעה המשכילית העברית בצפון אפריקה התפתחה בעיקרו של דבר מתוך קריאה בעיתונים העבריים, ובראשם השבועון "המגיד", שהתחיל להופיע ב-1856 בליק שבפרוסיה, לא הרחק מגבול רוסיה, ונראה כי כבר בשנים הראשונות להופעתו הגיע למרכזים העירוניים היהודיים של צפון-אפריקה. אך לאחר זמן מה חלק מן הקוראים לא הסתפקו בקריאה והחליטו לכתוב בעצמם רשימות, העוסקות בקהילותיהם ובעיותיהן בנות-הזמן, ושלחו אותן לפרסום בעיתונים העבריים של מזרח-אירופה ומרכזה. רשימות אלה הן מן המקורות החשובים להבנת עולמם ודפוסי פעילותם של המשכילים העבריים בצפון אפריקה. בשנות השמונים והתשעים הלכו ורבו הרשימות מצפון אפריקה, הן של הקהילות השולחות והן במספר הכותבים. בין הקריאה והכתיבה של המשכילים העבריים התקיימו אפוא קשרי-גומלין. כך, לדוגמה, פונה מסעוד מעארך מעל דפי "המגיד" לעורכי העיתונים באירופה בבקשה להיות מנוי על עיתוניהם בהנחה של 50 אחוז, עבור הספרייה העומדת לקום בתוניס:

בטוניס גוסדה אגודת אנשים ויפתחו בית מקרא לנערי ישראל שיבואו בו לקרוא מכ"ע [מכתבי עת] עברים בשפת עבר ובשפת צרפת. ראש האגודה ה[אדון] ממעיר [?] [=מסעוד] מעארך מבקש אותנו לפרסם בשמו, כי הוא וחבריו נכונים הם לשלם בעד כל מכתב עתי עברי בשתי השפות הנ"ל החצי מהמחיר הקצוב. כתובת האגודה היא: Monsieur Maarech, Rue des Glacières 75, Tunis.²

כך גם דיווחו של שלום פלאח מתוניס ב"הצפירה" טומן בחובו את הקשר שבין הקריאה והכתיבה:

מכה"ע [=מכתבי העת] העברים עוררו בלבותינו רעיונות נעלים להרחבת ש"ע [=שפת עבר] ולהפיץ אותה בין העברים פה, וע"ז [=ועל זה] הננו חושבים מחשבות ליסד חברה כעין סניף לחברה "שפה ברורה" בירושלים, והננו נושאים ונותנים [=דנים] בספר תקנותיה, ואי"ה [=ואם ירצה השם] אבשר בקרוב התיסדותה, ולזה אחלה א"פ [=את פני] החכם בן-יהודה הי"ו [=ה' יחיהו וישמרהו] עורך "הצבי" (לפנים) או "האור" כי ישלח לנו העתקה אחת מספר תק' [נות] החברה ללכת גם אנו בעקבותיה, על האדרים של אחינו: "ש. פלאח תונס", ואז נהיה אסירי תודה לו כל הימים. גם עלה בדעתנו לעשות ביבלותיקה מכל ספרי שפת עבר ולקבוע עתי למוד בחנמ.³

2 המגיד, 33, 10 (ד באדר ב' תרמ"ט/7 במרץ 1889), עמ' 77.
3 הצפירה, יז, 182 (ח באלול תר"ץ/24 באוגוסט 1890), עמ' 752.

בשנת 1864 החלו כתבות ורשימות שונות פרי-עטם של כותבים מצפון אפריקה להופיע בעיתונים העבריים. תחילה ב"המגיד" (ולאחר הפסקת הופעתו נשלחו כתבות ל"המגיד החדש" שיצא בקראקוב) ובהמשך גם ב"הלבנון", שעבר מירושלים לפאריס (אליו הגיעו כתבות מועטות במישרין מצפון אפריקה). ב"המליץ", שיצא באודסה, התפרסמו כתבות שונות שהגיעו מצפון אפריקה בסוף שנות השמונים ובשנות התשעים, אך בשל עמדותיו האנטי-מסורתיות לא התחבב כנראה על הקוראים בצפון אפריקה. ואילו ב"הצפירה", אשר בשנות השמונים והתשעים היה לעיתון הנפוץ ביותר בצפון אפריקה, התפרסמו כתבותיהם החשובות של שלום פלאח, החותם לרוב בשם העט "המקנא", ושל יצחק בן יעיס הלוי ודוד אלקאים ממוגדור, שעליהן מבוססים בחלקם הגדול התיאורים והניתוחים המוצעים כאן. עם זאת לאור של השבועון הציוני-דתי "היהודי" בלונדון, לאחר קונגרס באול, נשלחו גם אליו כתבות מצפון אפריקה, גם לעיתונים שיצאו בירושלים בשנות השמונים והתשעים, כגון "החבצלת", "האור" או "הצבי", נשלחו רשימות מאוראן, מתוניס וממוגדור, אולם לא הופיעו בתחמת שולחיהן, ולכן קשה להתחקות אחריהם. גם מאספים, כגון "השחר" שיצא בווינה ו"האסיף" שיצא בווארשה, הגיעו לקוראים בצפון אפריקה.

חלק מן הכתבים המקומיים בצפון אפריקה שוכנעו ככל הנראה לשלוח כתבותיהם לעיתונות העברית, ובעיקר ל"הצפירה", על-ידי משכילים עברים שהגיעו לביקור בקהילותיהם, או כתגובה למאמרים שהם קראו על קהילותיהם בעיתונות העברית. התעניינות העיתונים העבריים במתרחש בקהילות היהודיות בצפון אפריקה התעוררה בשנות השישים, השבעים והשמונים סביב בעיית הקהילות במרוקו ובתוניסיה, שהיו חשופות למעשי אלימות רבים. תחילה התבטאה התעניינות זו ברשימות מטעם כותבים מקומיים או סופרים עבריים משכילים שהסתמכו על כתבות שפרסמו חוקרים או נוסעים לא-יהודים. לקראת סוף שנות השמונים לא הסתפקו העיתונים העבריים בכתבות מזדמנות אלה, אלא עודדו משכילים עברים או כותבים ידועים, מאירופה או מארץ-ישראל, שהודמנו לצפון אפריקה, לשלוח להם משם כתבות סדירות על מצב הקהילות היהודיות ועל רשמיהם האישיים מסיוריהם ומפגשיהם.

ראשון ששלח סדרת כתבות ארוכה כזאת ל"הצפירה" הוא אנשל אשר פערל, שהיה אזרח תורכי וסייר החל ב-1886 בתוניסיה, באלג'יריה ובמרוקו, ואף שהה במלגה שבספרד ובגיברלטר. שני לו הוא יעקב גולדמן, איש ירושלים, שבה נולד בשנת תרט"ז (1856) והיה עיתונאי מפורסם. בקיץ 1889 הוא נסע לצפון אפריקה כשליחו של מוסד ירושלמי אשכנזי כדי לאסוף נדבות, וכנראה גם ככתבם של "הצפירה" ו"המליץ", שהיה קשור עמם זה שנים כסופר בירושלים. גולדמן התחיל את סיורו בטריפולי שבלוב, משם הגיע לג'רבה, לספאקס ולקהילות אחרות בדרום תוניסיה ולאחר מכן לתוניס, כמו-כן ביקר באלג'יריה. אחרי שני אלה ביקרו בצפון אפריקה עוד משכילים עברים ופרסמו גם הם את רשמיהם, כגון צבי הלוי

ברעקען וד"ר נתן פרידלנדר. אולם, למטרותיו של מחקר זה חשובות בעיקר כתבותיהם של שני הראשונים, ובמיוחד כתבותיו של יעקב גולדמן.⁴

3. הספרות והעיתונות בעברית ובערבית-יהודית שיצאו לאור בצפון-אפריקה

הכתבות ששלחו כתבים מקומיים ומבקרים מזדמנים לעיתונים העבריים, נועדו בעיקר לקהל קוראים אירופי. בנוסף להם יש מקורות ומסמכים שנתחברו בקהילות השונות של צפון אפריקה בעברית או בערבית-יהודית ויועדו להן מלכתחילה. אלה דנים במישורין או בעקיפין בבעיות המודרניזציה של הקהילות ובדרכים המתאימות להתמודד אתן. בה בעת ששלחו כתבות מפרי-עטם לעיתונים העבריים, פיתחו חלק מן המשכילים והסופרים צורות ביטוי חדשות וצורות ספרותיות חדשות בקהילותיהם השונות. הם היו אלה שפיתחו בעיקרו של דבר את העיתונות והספרות הערבית-יהודית וכן את הדפוס העברי שפרחו בסוף המאה התשע-עשרה, בעיקר באלג'יר ובתוניס.

העיתונות הערבית-יהודית פרחת באלג'יריה ובתוניסיה במיוחד בשנים 1884-1895. במוקד המאמרים הראשיים עומדים נושאים הקשורים לשינויי העתים ולהשלכותיהם לגבי הקהילות היהודיות. בכל העיתונים האלה עולה שאלת המיזוג בין הדת היהודית לרוח הזמנים החדשים, ומתבטאת הדרישה לקיים את ערכי הדת תוך היפתחות לרוחות החדשות המנשבות בארצות אלה, הנמצאות תחת שליטתה הכמעט מוחלטת של צרפת. כהד לדיונים הנמשכים מעל דפי העיתונות העברית של אותה תקופה בדבר ערכה וחשיבותה של הלשון העברית, הופיעו גם כאן מאמרים ראשיים בשבח לשון הקודש ובהדגשת הצורך ללמוד אותה בגיל צעיר.

באלג'יר יצאו לאור בתקופה זו שני עיתונים מרכזיים בערבית-יהודית, לאחר ניסיון בוסר שנעשה בשנת 1870. האחד, "קול התור", יצא לאור בידי אברהם לעסרי בשנת 1886, ושני בודדים ממנו נותרו לעיון. העיתון השני, "בית ישראל", יצא בשנים 1891-1894 ועורכו היה שלום בכ'אש, שהוציא גם חוברות אנציקלופדיות עממיות בשם "אור הלבנה" וחיבורים מעובדים רבים מהספרות העברית. בעיתונים אלה נידונים נושאים כמעמד היהודים בעולם, בעיות האמנציפציה, שמירת ערכי היהדות ובעיית הלשון העברית והשיבות לימודה.

בתוניס פעל החל ב-1884 דור ראשון שכלל חמישה משכילים. שלום פלאח (1855-1936) ומסעוד מעארך (1861-1941), מראשי חוג המשכילים העברים בקהילה, ניסו לייסד עיתונים ערביים-יהודיים שיעסקו בבעיות השעה ויפיצו דעותיהם בקרב חוגים נרחבים בקהילה.

4 יעקב גולדמן תכנן לפרסם ספר על סיורו בצפון-אפריקה, והוא מזכיר תכניתו זאת בכל כתבותיו משם. כן הוא תכנן לשרטט את דמויותיהם של הרבנים הצפון-אפריקאים שהוא העריך ושיבח אותם בכתבי-עת או בתקופונים עבריים, אולם הוא לא עמד במשימתו זאת, וחבל. עם התיישבותו ביפו מיד בשבוע ממסעו הוא הפך לעסקן ציבורי ולמזכיר בית-החולים של הקהילה. הוא המשיך לתקופת-מה בפעילותו העיתונאית והמשכילית, אולם עם הזמן ניתק ממעגל חיים זה והתקרב לחוגים הרבניים המחמירים. גולדמן נפטר ב-1931. על כך ראו: פ' גראייבסקי (עורך), צרור פרחים לקברו הרוחני של יעקב גולדמן ז"ל, תל אביב תרצ"א.

לצדם פעלו הסופרים הידועים אליעזר פרחי (1851-1930), צמח לוי (1868-1922) ויעקב שמלה (1858-1938) שכתבו את כל יצירתם בערבית-יהודית, אך ידעו היטב עברית והיו אמונים על העיתונות והספרות העברית. בנוסף, הם עיבדו יצירות עבריות שונות לערבית-יהודית. כך מתאר שלום פלאח את פעולתה של העיתונות הערבית-יהודית למען חדירת ההשכלה בשכבות העממיות ולתיקון סדרי הקהילה:

אין לך תקון גדול בעולם כמו כתבי העתים (ג'ורנאליס) וספרי דבה"י [=דברי הימים] שבהם תצטרפנה הדעות וישתגשגו הרעיונות הטובים והמועילים, כי א"א [=אי אפשר] לסופרי כתבי העתים לתת ענינים קלי הערך או שאינם מועילים, עד שנוכל לומר שאלה הונחו לדור במקום ספרי המוסר, ללכת לאור האמון והגסיון בדרכי העת להשקיף על כל סבה ופעולה, אף שקוראיהם כבר באו בשנים והשלימו את חקי למודם בביה"ס [...] זה כשתים עשרה שנה היה חוזן כה"ע בתוניס בלתי נפרץ, ורק למעטים שמקבלי שפע זה מן החוץ, ואחרי כן התחילו דברי העתים לציץ והעברים או יצאו מן החורים להוציא גם הם כה"ע בשפת המדינה בכתב אשורי. אך לפי שהמו"ל לא יכלו להתחרות את פרעות הזמן שפורע בכל דבר חדש ובפרט חסרון הקוראים הנשען על מעוט ההבנה וההרגל, לפ"ז [=לפי זה] נשארו כה"ע צצים ונובלים כעשב השדה, כי זה נחרב וזה נבנה מחרבנו. והנה יש לפנינו כה"ע: "אל-מובשר", "מנוור אלחק", "אלמתרג'ים", "משרח אלאצדאר", "אלבוסתאן", "אלאתחאד", "אלנחלה", "אלחקיקה". המכתבים האלה השרישו בלבבות אהבת המין האנושי וקנאת האמת ודרישה אחרי התקון והסדר ואף שכלה כל שארם ולא נשאר בהם לע"ע כ"א [=לעת עתה כי אם] "אלחקיקה", בכל זאת השאירו אחריהם רשם חזק, הגזע הנכבד שהוציא חטר ויעש פארות ובדים ושלח יונקותיו ער נהר החסד והפעולות הטובות. כי מרוח אפיהם נתיסדו שלוש חברות נכבדות למעשה החסד, הלא הן: חברת "חתן וכלה" העוזרת את החתנים והכלות עת הגיע פרקם להנשא, ח' "עזרת אחים ואביונים" המחזקת את ידי חבריה עת תמוטינה וידי אביוני עמה, ח' "אופיטאל ישראל" לעזרת החולים הישראלים.⁵

ב. חוגי ההשכלה העברית בשירות המודרניזציה בצפון-אפריקה

1. הרקע הבינלאומי והפנימי של המודרניזציה בצפון-אפריקה

הנושא המרכזי שהעסיק את כל היצירות, הרשימות, הכתבות והביטאונים, שהתפרסמו בצפון אפריקה או נשלחו ממנה לעיתונות העברית, הוא התמודדות הקהילות השונות, ובעיקר העירוניות, עם תהליכי המודרניזציה שחדרו שמה במשך המאה התשע-עשרה, ובמיוחד במחצית השנייה של המאה. סיסמאות המודרניזציה - ה"ציביליזאציון" - בישרו אוניברסאליות, צדק ושוויון והענקת זכויות לפרט ביחסים שבין השלטונות לנתינים

5 פלאח, ספר צדק ושלוה, עמ' 296-298.

או לאזרחים של המדינה; עליונות התבונה והידע הבדוק על פני אמונות תפלות ודעות קדומות; הרחבת אופקים הומניים ואינטלקטואליים, אהבת האדם באשר הוא אדם, הרחבת הידע האנושי, קידום האזרח בהתאם לכישוריו יוזמותיו והשכלתו; קידום היגיינה אישית ותברואה ציבורית; הדברת מחלות ומוקדי תחלואה; שיפור באיכות החיים בהתאם להמצאות הטכנולוגיות ולגילויים המדעיים; שלטון החוק וחיסול השרירות; קידמה בלתי נפסקת בכל תחומי החיים והחברה. בשם רעיונות וסיסמאות אלה פעלו המעצמות האירופיות – צרפת, אנגליה, ספרד ואיטליה – ביחסיהן עם ארצות צפון אפריקה, ובעזרת קסמיהם וערכיהם ביססו את טיעוניהן ושאיפותיהן הקולוניאליסטיים והאימפריאליסטיים כלפיהן.

במאה התשע-עשרה הלכו והרחיבו ארצות אירופה את משטר החסות שהעניקו לתושביהם ולנתניהם של ארצות צפון אפריקה שהיו אתן בקשרי מסחר או גישו שירותים לנציגיהן ולנתניהן. הנהנים מזכויות חסות אלה, שהתבטאו בדרך-כלל בקבלת אזרחות מדינת החסות ובהגנה דיפלומטית על זכויות כאזרח של מעצמה זרה, הפכו לרוכז למעין סוכנים של השאיפות הבינלאומיות ושל הדגלים התרבותיים-ההומניים החדשים של המעצמות. חלק גדול מן הנהנים היו יהודים, שאחדים מהם אף שימשו בערי החוף השונות כסוכנים קונסולריים של ארצות אירופה וארצות-הברית, והיו בין הראשונים לקדם את רעיונות המודרניות בסביבתם. ההיפתחות של ארצות צפון אפריקה במאה התשע-עשרה, ברצון או שלא ברצון, לסחר בינלאומי ולקשרים סדירים עם אירופה ושלוחותיה באמריקה, עודדה את משטר החסות והקלה על חדירתה של המודרניזציה לערי החוף ולמרכזי סחר החוץ שלהן. בעקבות כך חל גידול רב במספר התושבים האירופיים ובמספר בעלי האזרחות הזרה, והביא כבר במחצית הראשונה של המאה לפתיחת בתי-ספר נוצריים אירופיים בערי חוף שונות.

2. ציפיות יהודי צפון-אפריקה מהמודרניזציה

היהודים שגרו בערי החוף היו הראשונים להיודע לרוחות המודרניזציה על פי הדגם המערב-אירופי, הן בשל סמיכותם הפונקציונלית לאזרחים אירופיים והן בשל חלקם הרב במערכות הסחר הבינלאומי של ארצותיהם. אך כלל הקהילות היהודיות על רובדיהן השונים שיוועו לתמורות חברתיות-פוליטיות שישפרו את מעמדן הפוליטי-הדתי הנחות וישימו קץ למצבן הקשה שכלל התנכלויות, השפלות וגישות שרירותיות, תחושת אי-ביטחון אישי ואולת יד. עם כיבוש אלג'יריה בידי צרפת והלחץ שהפעילה המעצמה על שכנותיה נראו התמורות הפוליטיות אפשריות. בעקבות כך הקהילות, שעד אז נטו להשלים עם גורלן ומעמדן הנחות ואף העניקו לכך ביסוס תיאולוגי ופוליטי, החלו לחשוב שמצבן המר בצפון אפריקה אינו גזירה משמים או מצב שיש לקבל ולהשלים עמו עד בוא הגואל, אלא מצב אנומלי שאפשר שישתנה לטובה בעזרת כוחות חיצוניים. מכל האוכלוסיות הילידיות של צפון אפריקה, הקהילות היהודיות היו המוכנות להפיק רווחים מידיים משלל הפיתויים החברתיים-פוליטיים של המודרניזציה במתכונתה האירופית. אולם רק בתנאי שרעיונות אלה היו מיתרגמים בכל צורה שהיא לשפת המעשה הפוליטי. שינוי תפיסתו זה בשאיפותיהן

הפוליטיות של הקהילות היהודיות הוא, ככל הנראה, הגורם המרכזי שקבע מלכתחילה את יחסן לרוחות המודרניזציה שחדרו אל שטחן לאורך המאה התשע-עשרה. ציפיות אלה (ולא תכנית מדינית מאורגנת), למעין אמנציפציה או לפחות לשינויים מהותיים במעמד האישי והקהילתי של היהודים, הן שהביאו את רוב הקהילות הגדולות, כולל המנהיגות הרבנית שבראשן, להסכים עם מטרותיהן ותכניהן הפוליטית של חברת כ"ח וחברת אגודת אחים הלבדונים, ואף להזמין אותן לפתוח אצלן בתי-ספר מודרניים. הקהילות האמינו כי בעזרת מוסדות חינוך אלה, הן לא רק יקדמו את בני הדורות הבאים, אלא גם יצליחו לרתום את עזרתן והשפעתן של חברות חסות יהודיות בינלאומיות לשיפור מעמדן הפנימי. בתחילה לא חששו מהשלכות החינוך המודרני שבבתי-ספר אלה על המבנה המסורתי של הקהילה ועל אורח החיים המסורתי-הדתי של חבריה, משום שהמוסדות היו אמורים, כך לפחות הובטח, לשלב שירות לקהילה ושמירה על ערכיה לצד קידומה של הקהילה ברוח הרעיונות החדשים.

זיהוי ציפיות אלה לתמורות חברתיות-פוליטיות חשוב ביותר להבנת התהליכים היסודיים שהשפיעו מבפנים על עיצוב עולמה של יהדות צפון אפריקה, וכן להבנת צמיחתם ופעילותם בקרבה של חוגי ההשכלה העברית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. ההנחה כי מאוויים אלה חלחלו לשכבות השונות, וכמיוחד לשכבות החדשות שצמחו במאה התשע-עשרה כתוצאה מהמפגש עם המודרניזציה, עשויה לסייע בהבנת תחושותיהם של המשכילים העברים, יחסם לכיבוש הצרפתי (במקומות שבהם קרה הדבר לפני סוף המאה התשע-עשרה) ולמודרניזציה שבאה בעקבותיו, ובהבנת הגישה הלאומית-היהודית של טיעוניהם ופעילותם. בנוסף, היחס בין הציפיות הפוליטיות למתרחש במציאות, מסייע להבין את ההבדלים המהותיים בעמדתם של משכילים עברים שונים כלפי המודרניזציה בארצות, בקהילות ובתקופות שונות במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. בהקשר זה יש לציין, כי חוגי המשכילים ראו את עצמם כדובריהן האותנטיים ביותר של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה ושל מורשתן התרבותית בתקופה סוערת זו של שינוי סדרים.

3. ההשכלה העברית כמודל למודרניזציה מבפנים

חוגי המשכילים העברים בצפון אפריקה קמו על רקע מאוויים חברתיים-פוליטיים אלה של הקהילות, בעיקר במרוקו תוניסיה ולוב, אך עוד בטרם הכירו ארצות אלה את השלטון האירופי הזר, ולפני שקהילותיהן התוודעו לשינויים החברתיים-התרבותיים שהביא אתן. ואילו באלג'יריה המצב היה שונה לחלוטין, משום שכיבושה הצבאי ב-1830 והשלטת הסדרים הצרפתיים במדינה, שינו באופן דרסטי את מעמדן ומבנן של הקהילות היהודיות, וזאת שנים רבות לפני שנחקק חוק כרמייה שהעניק ב-1870 את האזרחות הצרפתית ליהודים. הבדלים אלה בנסיבות ההיסטוריות הם שהביאו להבדלים בדגשים ובדפוסים שאפיינו את פעילות חוגי המשכילים באלג'יריה לעומת אלה של עמיתיהם בארצות האחרות, שטרם ידעו תמורות מהפכניות במבנה הקהילתי המסורתי ובהרכב המנהיגות הרבנית המסורתית.

יחד עם זאת, כמעט כל המשכילים העבריים בצפון אפריקה ניסו להציג לקהילתם, דרך פעילותם ורעיונותיהם, מסלול פנימי של מודרניזציה ייחודית, שונה מהמסלול הצרפתי או הזר שהלך והתבסס בארצות השונות.

מטרתו הראשונה של מודל פנימי זה, שגובש בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה, היתה לשלב את המסורת הקהילתית על הערכים הדתיים-התרבותיים שלה עם היבטים שונים של המודרניות, בעיקר היבטים חברתיים-פוליטיים שנגעו למעמד האישי-פוליטי של בני הקהילה, למבנה הארגון הקהילתי והכלכלה הקהילתית, ולחינוך כללי השם דגש בלימוד שפות זרות ומקצוע. במרכז המודל עמד המשך קיומה של המסורת היהודית כמערכת מובילה בחיי הקהילה, על ערכיה ואמונותיה, וכן ניצב הצורך בחידוש ערכים לאומיים-דתיים, כגון לימוד הלשון העברית והחזרת תפארתה. מודל זה התנסח מתוך התבוננות ואף התמודדות עם המודל הצרפתי – הזר או היהודי על פי החינוך של כ"ח – שהלך והתבסס בקהילות השונות. מודל זה לא היה אחיד, אלא השתנה והותאם על-פי התנאים המקומיים ששררו בקהילות ובארצות השונות.

נקודת המוצא העיקרית והמשותפת לכל המשכילים העבריים היתה מסורתית-יהודית-אורתודוקסית, כלומר דחתה כל ניתוק מהמקורות ומהמנהגים המקובלים של היהדות, אך בה בעת הייבה פתיחות לסביבה המשתנה ומודעות לצורך להסתגל לתמורות הפוליטיות והחברתיות העוברות הן על הקהילות היהודיות והן על ארצות מושבן. עמדות אלה שונות מאוד מן העמדות של זרם ההשכלה המרכזי, כפי שהתפתח במערב אירופה במאה השמונה-עשרה ובמאה התשע-עשרה ודגל במודרניזציה של החיים היהודיים דרך חילון גמור ואף התבוללות. מודל רדיקלי שכזה לא יכול היה להתפתח בתנאי צפון אפריקה בסוף המאה התשע-עשרה, שכן הן החברה היהודית והן החברה המוסלמית הסובבת, ובאלג'יריה אף החברה הצרפתית – היו ונשארו עדיין בעלות הזדהות דתית-מסורתית ובעלות מבנים וזיקות תרבותיים-מסורתיים מובהקים. אך חוגי המשכילים של יהדות צפון אפריקה לא הגו את העמדה המשלבת, אלא המשיכו את מודל ההשכלה המתונה שאפיין את ההשכלה העברית ברוסיה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה.

4. פרופיל המשכיל העברי ודפוסי פעילותו

אופיה של ההשכלה העברית בצפון אפריקה נובע ממאפייניהם החברתיים ומסלול הכשרתם של המשכילים בתקופה הנידונה. רוב המשכילים נולדו בעשור הראשון של המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, וקיימו את פעילותם המשכילית בשנות השלושים והארבעים לחייהם, בגיל ביניים שבו עוצבה כבר אישיותם ותמונת עולמם, וגם יכלו עדיין לזוּם ולקיים פעילות חדשנית סוחפת ולשאוף לכוון ולקדם את התמורות הרצויות בעיניהם בקהילה. כולם התחנכו והוכשרו במסגרות החינוכיות-מסורתיות, הפורמליות והבלתי-

פורמליות, של הקהילה היהודית. ידיעות בשפות זרות ובמקצועות חדשים רכשו, אם בכלל, מתוך לימוד עצמי ומהתעניינות מאוחרת שלא במסגרת הכשרתם המסורתית. פרט למשכילי אלג'יריה, לא היה באפשרותם כלל ללמוד בבתי ספר מודרניים, משום שאלה עדיין לא קמו בשעה שהיו בגיל בית-ספר.

חינוכם היהודי עשאם לתלמידי חכמים, מבחינת ההתמצאות בידע, במקורות ובמנהגים המסורתיים. לכולם היה ידע נרחב בעברית של המקורות, שאפשר להם לקרוא ולהבין בקלות את העיתונות והספרות העברית החדשה ואף לכתוב בה כתבות לעיתונים או יצירות ספרותיות. כמעט כולם הגיעו לפעילותם המשכילית העברית באופן אינדיבידואלי ובצורה מקרית למדי. עיסוקם היה פרי החלטה ומשיכה אישית ולא תוצאה של הכשרה מסודרת. הם היו החלוצים שפתחו שערים כאלה לבני הקהילות שהיו מעוניינים בכך.

כמו-כן, רובם ככולם נולדו בצפון אפריקה והכירו היטב את המצב הפנימי של הקהילות שבהן הם חיו. עם זאת, באלג'יריה פעלו משכילים עבריים שבאו מחוץ לקהילות המקומיות – ממרוקו ומתוניס, ואף מחוץ לצפון אפריקה. כל המשכילים השתייכו לשכבות הבינוניות או החלשות של הקהילות, אלה שכוחן עלה במשחק הפוליטי החדש של החברה היהודית. פרט למקרים בודדים אך חשובים לא נמצאו משכילים מיליטנטיים בקרב רבנים בעלי שם, אף שהאחרונים לא זו בלבד שלא יצאו נגד הפעילות המשכילית אלא אף היו ערים לה והשתתפו בה, לפחות דרך קריאת העיתונים העבריים. כך גם לא נמצאו משכילים מן האוליגרכיה הכלכלית-מסחרית שאישה עד אז ברוב הקהילות את תפקידי ההנהגה, וגם לא מהשכבות המיוחסות או החוגים שנפתחו מוקדם יותר להשפעות של תרבות המעצמות הזרות.

מקורם החברתי של המשכילים הוא שמסביר הן את רגישותם למבנה ולארגון הקהילתי ודרישותיהם לרפורמות בקהילה, והן את קריאתם החוזרת ליתר סולידריות מצד השכבות המבוססות כלפי עניי הקהילה ונצרכיה. עיקר עוצמתם והשפעתם היה טמון בהזדהותם הכפולה: עם ערכי המסורת הקהילתית (גם אם באופן ביקורתי לעתים), ועם ערכי ההשכלה העברית. בקהילת תוניס ובקהילות שונות באלג'יריה היו גם משכילים עבריים שניתקו עצמם מהדת, אם כי היו מעטים ובעלי השפעה מועטת עד לסוף המאה. לצד פעילות כלפי חוץ, לדיווח על מצבם הקשה של הקהילות ולגיוס התערבותן של חברות הפילנתרופיה היהודיות האירופיות, פעלו משכילים אלה בתוך הקהילות עצמן להקמת ארגונים קהילתיים מוסדות וחוגים שיקדמו את תכניותיהם ומטרותיהם ויפיצו את דעותיהם וידיעותיהם.

עם ריבוי המשכילים הבודדים בקהילות שונות קמו והתארגנו חוגי השכלה עברית סדירים, שערכו ביניהם מפגשים ציבוריים או חשאיים למחצה וניהלו פעילות תרבותית ואף פוליטית שלא במסגרת מוסדות הקהילה. החוגים הפעילים ומותירי הרושם ביותר על תולדות קהילותיהם ועל תולדות יהודי צפון אפריקה בכלל היו בתוניס ובמוגדור. אך גם בקהילות אחרות, באלג'יר ובתלמסן, וכנראה גם בטנג'יר, התנהלה פעילות כזאת שמשכה משכילים שונים.

5. הפרוגרמה הלאומית-עברית והחברתית של חוגי המשכילים

ניסיונות אלה של חוגי המשכילים העבריים להתארגנות חברתית-תרבותית לקידום מטרותיהם הם מן הסימנים הברורים של השינויים המנטליים והתרבותיים-הפוליטיים שחלו בשכבות הרחבות של הקהילות היהודיות בסוף המאה התשע-עשרה. באותו זמן, הם גם אולי הביטוי המוקדם והמוחשי ביותר לתחילת התגבשותו של רעיון הלאומיות היהודית המודרנית באותן הקהילות. התעוררות לאומית זו היא אמנם הוכחה להזדהותם המלאה של המשכילים עם מסריהם של הזרמים המקבילים בהשכלה של מזרח אירופה ושל העיתונים "המגיד" ו"המליץ", אך היא קודם כל עדות לתמורות הפנימיות החדות שחלו ברגשות ובציפיות החברתיות-פוליטיות של בני הקהילות בצפון אפריקה לקראת סוף המאה התשע-עשרה.

עבור המשכילים העבריים הרגש הלאומי היה כרוך בטיפוח הסולידריות היהודית, באהבת העם על כל תפוצותיו, בהזדהות מלאה עם סבלותיו ומצוקותיו, בשאיפה לשינוי וברצון לתרום לשינוי מעמדו המושפל וגורלו המר באותן ארצות רבות שאליהן לא הגיעה עדיין בשורת האמנציפציה (ובמיוחד בארצות צפון אפריקה פרט לאלג'יריה), בהודעות עמוקה משנאת ישראל ומביטוייה החדשים בצורת האנטישמיות המאורגנת, בקשר העמוק הדתי-המיתי לארץ ישראל וליישובה, וכן ברצון לטפח ולחזק את אחדות העם ולשמור על תרבותו הייחודית ולשנונו המפוארת. בשלב זה של התפתחות הרעיון הלאומי היהודי באירופה ובצפון אפריקה, היינו בסוף שנות השמונים ובתחילת שנות התשעים של המאה, לא התגבשו עדיין הביטויים המדיניים והמהפכניים של הלאומיות היהודית, כפי שקרה שנים מעטות לאחר מכן, עם היווסדה של הציונות המדינית וראשית ההתארגנות הציונית שהתחייבה מקיומה ההכרחי של תנועה המונית.

ביטויים לקשר זה בין הפעילות העברית לבין הרגש הלאומי, ניתן למצוא בעיקר בקרב קהילות תוניס, מוגדור ואלג'יר. שלום פלאח היה לשופרה הראשון והמובהק של התנועה הלאומית בצפון אפריקה, והוא שהגה את הפרוגרמה החינוכית-הלאומית המגובשת והמפורטת ביותר באותו הזמן. הוא גם היה הראשון שנתן ביטוי ל"קנאתו" לעם ולאהבת השפה העברית. כמעט באותו הזמן נתן דוד אלקאים ביטוי פיוטי עז לקנאתו ללשון העברית, תיאר את אהבתו לה, ותרם להרחבתה תוך שימוש בצורות ובמבנים חדשים שהיו פרי יצירתו ופיתוחו. פעילותם של חוגי המשכילים העבריים לא התמקדה בכתיבה ובהפצה בלבד של מסרים ורעיונות משכיליים ולאומיים-חינוכיים. בריכוזים המשכיליים החשובים, התאגדו המשכילים והשתתפו בארגון הקהילה ובחיי החברה והתרבות שלה במטרה להביא לשינויים ולרפורמות שיציעו את הקהילה קדימה בעידן זה של התפרצות המודרניות. הם ניסו להקים ארגונים קהילתיים דמוקרטיים והמוניים שיתחרו בארגון הקהילתי המסורתי והמאובן, לטעמם; לייצל את חלוקת כספי הקופה הקהילתית; לשתף את השכבות החלשות הרחבות בהכרעות על גורלה של הקהילה; לשנות את מבנה הקהילה למבנה קונסיסטוריאלי מודרני;

ולמנות רב ראשי על-פי המודל הצרפתי; הם ביקשו להיאבק נגד בערות, דעות קדומות ומנהגים מאגיים, ולמען המאמץ המשכילי להרחבת הידע הרציונלי והמבוקר. מבין ערכיה של ההשכלה האירופית ביקשו לבור להם את הערכים האוניברסליים שנראו להם כמתאימים ביותר לשיפור מעמדם ואיכות חייהם של היהודים בצפון אפריקה, ושאו לשם כך במיוחד את הסיסמאות והרעיונות האמנציפטוריים.

ג. תפוצתה ודפוסיה של ההשכלה העברית בצפון-אפריקה

1. המודעות המשכילית בצפון-אפריקה

משכילי צפון אפריקה לא העתיקו ויישמו באופן אוטומטי את התכניות והסיסמאות של חוגי ההשכלה המתונה של סוף המאה התשע-עשרה במזרח אירופה. ההפך הוא הנכון. חשיכתם היתה עצמאית, וניתוחיהם את המציאות היהודית נבעו מהמצב הספציפי והמסורת של כל קהילה וקהילה בארצות מושבם. בכתביהם, כמעט אין בנמצא דיון תיאורטי על תכונותיה או יתרונותיה של ההשכלה העברית-לאומית, אלא התייחסות ישירה להשלכותיה ולמוסדותיה של תנועה רעיונית זאת. גקודת המוצא ומסגרות ההתייחסות היו הבעיות המקומיות אשר עמן התמודדו קהילות ויחידים, ודרכי הפתרון הרצויים להתמודדות. המודל המזרח-אירופי שאימצו התאים, מחד גיסא, למסורתם הדתית-לאומית והקהילתית המושרשת היטב ולזהותם היהודית האיתנה, והציע, מאידך גיסא, פתרונות או דרכי התמודדות סלקטיביים או ממוקדים שבאמצעותם קיוו – או השלו את עצמם לחשוב – שהם יכולים לכוון את התמורות והשינויים החינוכיים לאפיקים רצויים או בלתי מסוכנים לקיום הקהילתי. במרכזו של מודל זה הציבו את סדרי החינוך היהודי ותכניו העבריים הסימבוליים, מתוך מטרה להשפיע על דרכי הדורות הבאים. העיתונות העברית שקראו, תרמה לחידוד מודעותם לבעיות הקהילתיות ולבעיות הזמן ולביטוייה הפומבי של מודעות זאת, ושכנעה אותם להתגייס אישית להחדרת השינויים הרצויים לפי דעתם בחיים היהודיים בעידן של תהפוכות חברתיות ותרבותיות ובעידן של אי יציבות ואי ודאות.

חוגי ההשכלה העבריים קמו ופעלו בצפון אפריקה בזכותה של מודעות זאת, שבראשיתה של התופעה היא היתה נחלתם של יחידים. בקהילות שונות, ואף בגדולות שבהן, כגון אוראן או פאס, הצטמצמו חוגים אלה ליחידים מעטים שרובם נשארו עלומים עד היום. בקהילות אחרות, ובהן גם קטנות, התארגנו חוגים מסודרים שקיימו גם פעילות משותפת במסגרות מצומצמות או רחבות. כדי לעמוד על ממדיה של הפעילות המשכילית, נסקור עתה את אופיה כפי שהתקיימה בכל אחת מארצות צפון אפריקה השונות – תוניסיה, אלג'יריה, מרוקו ולוב – ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה ובעשור הראשון של המאה העשרים.

2. דמויות ודפוסים בהשכלה העברית בתנוציסיה

מסיבות היסטוריות מיוחדות התקיימו בסוף המאה התשע-עשרה בתנוציסיה, ובתנוציס במיוחד, התנאים החברתיים והפוליטיים הטובים ביותר לצמיחתה של תנועת ההשכלה הלאומית-עברית כמודל מתחרה למסלול הצרפתי של המודרניזציה. הפרוטקטוראט הצרפתי שהוטל על המדינה בשנת 1881 הביא לתמורות חשובות בחיים היהודיים, בו בזמן שהמשיכו להתקיים סדרים וסטטוסים קהילתיים שנהגו לפגוע. השינויים המשמעותיים נגעו קודם כל לתחומי חופש ההתארגנות, חופש הדיבור וחופש העיתונות, שאפשרו ליהודים את הוצאתם לאור של עיתונים עצמאיים בשפות שרצו. ומנגד, נשאר למעשה בתקופה הנדונה מעמדן המשפטי והפוליטי, המפלה לרעה, של הקהילות היהודיות, כפי שהיה תחת שלטונו הישיר של הביי. בניגוד לשכבות החזקות, שעבורן התמורות הפוליטיות הללו סיפקו הזדמנות מבטיחה לשיפור המעמד החברתי והכלכלי גם אם במחיר הינתקות מהמסורת, השכבות היהודיות הרחבות – החלשות והבינוניות – היו מצויות במצב ביניים. מצד אחד הן היו מודעות לתוצאות רצויות אך מצומצמות בינתיים של האמנציפציה החלקית, אך מצד שני המשיכו להתחבט בעיות וקשיי היומיום שאפיינו את רובה הגדול של הקהילה במשך מאות בשנים. בעשור הראשון לשלטון החסות הצרפתי אף הורע מצבן הכלכלי ונעשו ניסיונות על ידי השלטון הקולוניאלי להכניס שינויים מדאיגים במסורתיהן המושרשות ביותר, כמו סדרי הקבורה למשל. עם הזמן, האכזבה מן המשטר הקולוניאלי חיזקה את תודעתן הקהילתית המסורתית של השכבות הרחבות, ודחפה את האליטה האינטלקטואלית המשכילית לצאת בסיסמאות לאומיות-עבריות של ראשית התנועה הלאומית היהודית. למצב זה תרמה גם האנטישמיות האירופית החדשה, שצמחה בקרב הפקידות הקולוניאלית ובקרב המתיישבים הצרפתים.

בתוך מרקם חברתי-פוליטי זה, התגבשו בשנות השמונים חוגי המשכילים העבריים והערביים-יהודיים בתנוציסיה. בפעילותם היצירתית, העיתונאית והחברתית, הפכו המשכילים – שכמעט כולם היו יוצאי השכבות החלשות והבינוניות של הקהילה – לאחת מהאליטות החדשות והפעלתניות שצמחו כתוצאה מהתמורות שעברו על הקהילות ממחצית המאה, וביתר שאת לקראת סופה. תהליכים אלה הורגשו בעיקר בתנוציס, שבה התרכזה קהילה של קרוב-לארבעים אלף יהודים, אך ההשלכות לא נעדרו מאחדות מקהילות השדה, כגון גאבס, ספאקס, סוסה או מהדייה, שבהן פעלו תלמידי חכמים ורבנים משכילים אך כיחידים וכבודדים יותר מאשר במסגרת חוגים מאורגנים. בקהילות אחרות, בעלות ממסד דתי רב-עוצמה ומסורת יהודית-קהילתית מיליטנטית, כגון ג'רבה, לא קמו כלל באותה העת חוגי השכלה, לא צרפתיים ולא עבריים או ערביים-יהודיים.

בתנוציס, שבה התקיימה כאמור הפעילות האינטנסיבית ביותר, צמחו בין שנות השישים של המאה התשע-עשרה לתחילת המאה העשרים שלושה דורות שונים של משכילים. הם ניהלו פעילות משכילית בעברית או בערבית-יהודית, ותרמו תרומה נכבדה לפיתוחה של

תרבות עברית ויצירה ערבית-יהודית ראויות לציין. הדור הראשון שכלל משכילים בודדים פעל בשנות השישים והשבעים, כלומר לפני הטלת הפרוטקטוראט, ופעל כמעט אך ורק בעברית. המשכילים קראו עיתונות עברית ואף כתבו בה, ניהלו חוגים ללימוד העברית והדקדוק העברי ופעלו לשיפור מעמדם החברתי-פוליטי של יהודי תנוציסיה. דור זה כלל בעיקר את המשכילים אברהם שמלה, מרדכי כהן גנונא (1830–1886) ור' אברהם קאסטרו. בדור השני, לעומת זאת, עם התעוררותו של הצורך להפיץ את מסריה של ההשכלה הכללית והעברית לשכבות העממיות הרחבות, הפכה מהר הערבית-יהודית לשפת ההפצה של הידע החדש תחת עטם של המשכילים, ותוך שנים מעטות גם לשפת כתיבה ויצירה ספרותית בלעדית כמעט. רוב מנהיגי החוגים המשכיליים שהתארגנו ופעלו בשנות השמונים והתשעים היו דו-לשוניים, אך רק שלום פלאח השאיר אחריו יצירה משמעותית בשתי השפות. על אחדים ממשכילים עבריים אלה כתב יעקב גולדמן:

מבין המשכילים הנושאים נפשם אל למוד לה"ק [=לשון הקודש] יתנוסס לתהלה המורה היקר ומאד נעלה ה' [אדון] שלום פלאח הי"ו הוא המקנא קנאת השפה בפיו ובמכתביו הרבים במכ"ע [=במכתבי עתים] העברים; הוא יורה למוד השפה לילדי תנוציס – וגם בנות אחדות שומעות לקח מפיו – וכל עמל לא יעצרהו מחפש יום יום תחבולות חדשות להשלים תלמידיו בלמודם. כל ספרי החנוך אשר בלה"ק, חדשים גם ישנים נמצאו אצלו, ומבין כלם ברר לו שטה חדשה לפי רוח ילדי אפריקא ולמודם הנושן, ועמלו לא יעלה לריק, כי תלמידיו יראו ברכה בלמודם באופן היותר טוב. [...]

בין דורשי השפה העברית ויודעים ומבינים בה נוכל להזכיר אחדים – כי רבים הם – והם: הרב ר' יוסף הכהן הי"ו, הוא האיש אשר הקדיש זמנו לדרש ולתור אחר תולדות חכמי אפריקא מלפנים עד היום הזה, וכבר נמצאו אצלו תולדות חכמים רבים שהיו במצרים, טראבלוס [=טריפולי], תנוציס עד מאראקא, מדורות הראשונים שלא נודעו ע"פ [=על פני] תבל, אך ספרו איננו מסודר לדפוס עדנה; את הרב החה"ש [=החכם השלום, כלומר השלם] הגביר הנכבד מוהר"ר [=מורנו הרב רבי] אליהו טייב הי"ו, אותו נפגוש לפעמים במקום הזה – בהמליץ – חתום בשם אך טוב [...]

ואת החכם השלום ר' דוד נאקאש הי"ו אשר לפעמים רחוקות נמצאהו במה"ע העברים בשם "הבוסטאן". גם מו"ל עברי ישנו פה, המו"ל מכ"ע באותיות עבריות ובשפה המדוברת, הוא הרב החכם מוהר"ר מסעוד מעארך הי"ו. המו"ל הנהו חכם ונבון יודע שפת עבר, ולבו עליו דוי כי לא יוכל למלא עצתי אשר יעצתיו – להאציל מקום במכתבו העתי למכתבים בלה"ק למען הרגיל קוראיו בשפה הזאת, ובנסותו הפעם להדפיס מכתבי הא' [=האחד] בלה"ק במכתבו העתי – אחרי הדפיסו מקודם בלשון ערבית – העלה עליו חמת קוראיו באמרם, כי גזל מהם חלק הגליון במלאותו אותו בדבר אין מועיל ואין תבונה בו, כי היו הדברים למו כספר החתום.⁶

6 המליץ, 30, 1 (כב בטבת תר"ץ / [14]2 בינואר 1890), עמ' 7.

בדור השני בלט פלאח משכמו ומעלה בפועלו החינוכי העברי ובמאבקו הממושך נגד סדרי החינוך של כ"ח (בעיקר סביב הוראת השפה העברית), בכתיבתו חדת-הראייה בעיתונות העברית ובהוצאתם לאור של עיתונים ערביים-יהודיים, ביצירתו הספרותית בעברית ובערבית-יהודית, ובפעילותו הקהילתית והפובליציסטית למען דמוקרטיזציה של הארגון הקהילתי ולמען אחדות בין פלגי הקהילה.

בכתבותיו תיאר את ראשית התפוררותה של החברה היהודית המסורתית כתוצאה ממפגשה עם המודרניות הצרפתית, התפוררות שהחלה בין בוגרי בית הספר של כ"ח ונתנה בהם סימנים ראשונים של התבוללות. בקווים חדים תיאר את התהליכים שהתלוו להתבוללות זו: התלישות של הדור הצעיר, הנתק בין הורים לילדיהם, ההתרחקות ממנהגי הדת ומהקהילה היהודית ומהרגשות הלאומיים, עד כדי יצירת "יהודים אנטישמיים".⁷ כמו-כן היה עד לחוסר היעילות ואי-ההתאמה למציאות של החינוך הצרפתי. כך הוא מתאר למשל את פירותיו של החינוך בבית-הספר של כ"ח:

בכלל נוכל להחליט ולהוציא משפט אמת כי הפקידים והמנהלים אשר על ביה"ס דורשים תלי תלים ויש להם סודות ורמזים בפרקי הפרוגראם וכי יוכלו להטות אל אשר יהיה שמה הרוח ללכת, והמטרה רק לעשות בנינו צרפתים גמורים. ולא זעו ולא חתו מנחת זרוע הזמן אשר כמעט כלה בנערים כל חצי זעמו, יען כי שבו עשר מעלות אחורנית (במצבם החמרי והמוסרי), כי עמודי הדת והיהדות מתמוטטים על ידיהם, וגם חיייהם היו תלולים להם מנגד, כי חקי הלוקסוס וכו' העכירו את שארם, יען כי רבם דרבם שמו להם למטרה רק מלאכת הכתיבה, א"כ [=אם כן] כלנו כותבים, כלנו פרופיסורים וכו' ועל מי נתפרסרו ואל מי נכתבו? הו! כמעט כל חקי הפדגוגיא עלו בתהו ולא נשאר כ"א [=כי אם] לשון צרפת, אשר בואת היו הנערים עולים מעלה מעלה. נא אל תשגה ידידי הקורא באמרך: ראה זה איך עינו צרה בצרפתים אשר ע"כ [=על כן] הוא מתאונן מר על הנערים העושים חיל בלשון צרפת. אחלה פניך ידידי, אל תחשדני בדבר מגונה כזה, כי אוהב כל הלשונות והעמים אנכי (ורוח הפאנאטיזמוס לא רחפה על פני מעודי), וגם את עמי ולשוני אנכי אוהב, כי עברי אנכי, עברי אנכי ואת אלהי ישראל אנכי ירא!! א"כ למה נגרע? ולמה נבזה ליקחת עמנו שארית מחמדנו?⁸

במשפטים האחרונים מקופל כל עולמם האידיאולוגי של המשכילים העברים בצפון אפריקה בכלל ובתוניס בפרט. אולם, לא רק כלפי החינוך היהודי החדש (וגם הישן) השחזו שלום פלאח את חציו, אלא גם נגד הסדרים החברתיים-הפוליטיים החדשים שהונהגו עקב

7 ראו: הצפירה, 15, 89 (כב באייר תרמ"ח / 3 במאי 1888), עמ' 3; "ועוד תרב לנו המלחמה מפנים יותר מבחוץ. אנטיסמיטי יהודי מי יוכל לסבול?". ראו גם: שם, 45 (כב באדר תרמ"ח / 5 במרץ 1888), עמ' 1-2; 46 (כג באדר תרמ"ח / 6 במרץ 1888), עמ' 2-3; 127 (יא בתמוז תרמ"ח / 20 ביוני 1888), עמ' 2-3. 8 האסיף, שנה ששית (תרנ"ד), עמ' 93.

הפרוטקטוראט, שהביאו לשינויים דרסטיים בנהלים המסורתיים וגם מוטטו לתקופת-מה את הסדרים הכלכליים המסורתיים.

בשנות השמונים פעלו משכילים רבים שניהלו את פעילותם המשכילית דרך העיתונות והספרות הערבית-יהודית, שהם היו מחולליה יחד עם פלאח. הם תרגמו או עיבדו לערבית-יהודית יצירות אירופיות, יצירות עבריות חדשות וישנות. כתבו ופרסמו סיפורת חדשה ושירים רבים חדשים בנושאים שלא היו מקובלים במסורת, והוציאו עד 1895 יותר מעשרה עיתונים, שרובם אמנם החזיקו מעמד זמן מועט בלבד.

פעילותם יצרה בעיות לשוניות חמורות ומעניינות מבחינה חברתית-לשונית. כדי לבדל את יצירתם החדשה מזו הערבית-היהודית המסורתית בתוניסיה, פנו רבים מהסופרים החדשים לשכבות המוסלמיות של הלשון הערבית בתוניסיה, שנתפסו כיוקרתיים, עשירות ומתאימות יותר לכתיבה ספרותית ועיתונאית. כך נוצר סוג חדש של ערבית-יהודית ספרותית, שהיה קרוב יותר לערבית המוסלמית הספרותית מאשר לערבית היהודית המסורתית, ולא כלל כמעט יסודות עבריים משוקעים. סוג זה, שנתפס כמלאכותי וזר להמוני הדוברים היהודים, הכביד על רוב הקוראים של העיתונות והספרות החדשה ועורר בהם תרעומת רבה. אך היו גם משכילים מעטים, כמסעוד מעארך, שהיו ערים לקשיים לשוניים אלה ולתגובת הקוראים, והשתמשו בסוגי הלשון המסורתיים של הערבית-היהודית. אולם למרות תלונות הקוראים הלך והתבסס סוג חדש זה של ערבית-יהודית ספרותית, וכבש לאחר מכן את עיקר הכתיבה העיתונאית והספרותית בתוניסיה. התמסדות זו חלה כבר בדור השלישי של המשכילים, שהתחיל לפעול בראשית שנות התשעים, ובו חדלה כמעט העברית החדשה לשמש כלשון כתיבה פובליציסטית או עיתונאית. השתלטותה של הערבית-היהודית הספרותית החדשה על העברית בכתיבי המשכילים של הדור השלישי סימנה גם את דעיכתה של התנועה העברית בתוניסיה, אך לאו דווקא של התנועה הלאומית, שכן הערבית-היהודית והצרפתית שימשו עתה את התעמולה ואת הפעילות הציונית.

3. דמויות ומרכזים בהשכלה העברית באלג'יריה

המאפיין הייחודי ביותר לארץ זו, ביחס לארצות צפון אפריקה האחרות, הוא שבסוף המאה התשע-עשרה, לאחר קבלתו באוקטובר 1870 והחלתו של חוק כרמייה, שהעניק את האזרחות הצרפתית לכל יהודי המדינה כמעט, הושלמה להלכה אם לא למעשה האמנציפציה של יהודי אלג'יריה (פרט לאזור גרדאיה), שהביאה אתה את התפוררות המבנה המסורתי של הקהילות, והתפרקותו עד כמעט חיסולו של החינוך היהודי המסורתי.

לפיכך, המטרה המיידית היתה לחזק את שרידי החינוך היהודי או לחדשו, להמשיך ולהשפיע על השכבות הרחבות והמסורתיות עדיין דרך הכתיבה בערבית-יהודית, ולנהל בתוך כך פעילות משכילית לאומית-עברית. מוקדה של הפעילות המשכילית לא היה חברתי-פוליטי אלא חינוכי-תרבותי גרידא. ההסכמה של הקהילות עם הנוכחות הצרפתית, אם מרצון, מאונס או משתיקה, לא הופרה לרוב בכתיבתם של המשכילים העברים. המציאות

היהודית החדשה, שבה ההנהגה הרוחנית והפוליטית היתה רובה ככולה ממוצא צרפתי-אלזאסי, היתה מוסכמת גם על המשכילים.

באלג'יריה יש להבחין בין שני דורות של משכילים עבריים. הראשון פעל בשנות השישים והשבעים של המאה, והשני בשנות השמונים והתשעים. בדור הראשון היתה הפעילות אינדיבידואלית בעיקרו של דבר, והתנהלה דרך קריאה בעיתונים עבריים ולפעמים גם דרך כתיבה בהם. מתוך כל אלה היחיד כמעט שהמשיך לפעול, וביתר שאת, גם בדור השני היה הרב חיים בלייח מתלמסן. יעקב גולדמן מתאר בכתבותיו, כי בביקורו בקהילות אלג'יריה נתקל בעזובה רוחנית ובאבדן דרך, בפריצת הגדרות הדתיות, באי-קיומו של חינוך יהודי מינימלי ובהנהגה רבנית אדישה וחסרת השראה. זאת פרט לקהילת תלמסן אשר אותה ואת מנהיגה הרוחני הוא משבח. ואילו בקהילת אלג'יר הוא מתאר את התמונה החריפה ביותר. אמנם כנראה שגולדמן שרטט תמונה מגמתית וחריפה במיוחד, אבל אנשל אשר פעל שרטט תמונה מדאיגה לא פחות כשביקר באלג'יר שלוש שנים לפניו.

בדומה לגולדמן, שפנה בכתבותיו לחברת כ"ח בהצעה שתפתח בתי-ספר יהודיים מודרניים כדי לתת חינוך עברי לילדי הקהילות באלג'יריה, גם שלום בכ"אש ביקש מעל דפי העיתונות העברית לשנות את פני החינוך היהודי, שחדל כמעט להתקיים, ולהקים הנהגה לאומית באלג'יר, אך לא חזר על דרישה זו בעיתונו הערבי-יהודי "בית ישראל". בגיליונות השונים של עיתונו שטח את משנתו המשכילית. הוא פרסם מאמרים בשבחה של הלשון העברית ובכדאיות לימודה, תוך קריאה לביטול מסורת התרגומים לערבית, ה"שרח", המשבשת לעתים את מובן המקור העברי. במאמריו טיפל בנושאים שונים: מעמד היהודים בארצות אירופה הדמוקרטיות לעומת מצבם בארצות אבסולוטיות כגון רוסיה; ערכה הרב של לשון הקודש וחשיבות לימודה; האנטישמיות המתפשטת; תרומתה הייחודית של תורת ישראל שקדמה לתרבות אירופה החדשה; סגולותיה של תורת ישראל ותרבותו; סמליהם וערכיהם של הימים הנוראים ושל חג הסוכות; ובמיוחד, אי-הסתירה המהותית בין המודרניות לדת ולמסורת היהודית. במוקד פעילותו המשכילית הציב את הצורך בהקניית השכלת יסוד לעם, לכן פעל לעיבודן ולהפצתן בערבית-יהודית של יצירות ספרותיות יהודיות ואירופיות ישנות וחדשות, שאת חלקן הגדול תרגם מתוך עיתונים וכתבי-עת עבריים. כמו-כן, הוא היה המשכיל היחיד שניסה לעניין את קוראיו בתרבויות ובעמים רחוקים מאוד מעולמם התרבותי של יהודי צפון אפריקה. במסגרת קבציו "אור הלבנה" פרסם ידיעות ותופעות מארצות אסיה, וכן אירועים שונים בחיי הקהילות היהודיות מחוץ לצפון אפריקה, ובארץ-ישראל במיוחד.

ככל ארבעים וחמישה הגיליונות הראשונים של עיתונו אין הוא מקדיש ולו רשימה אחת לארגון הקהילתי באלג'יר או בקהילה אחרת באלג'יריה, ולא לחיים היהודיים היומיומיים הקהילתיים, פרט למכתבי קוראים ספורים המספרים על הקמת חברות צדקה בקהילותיהם. כך גם אין בכתבתו ניסיון לעורר דיון על דרכה וגורלה של הקהילה, אלא להפך: נדמה כי מצב הקהילות שפיר או לפחות נתון ללא עוררין, ולכן גם לא כדאי לעורר לגביו הרהורים

ותהיות כלשהם. אף שיכול להיות שבחר בגישה מצונזרת זו כדי לא לסכן את מעמדו כזר שהגיע מארץ-ישראל ב-1878, נראה כי כתיבה עיתונאית כזאת בתחילת שנות התשעים של המאה התשע-עשרה מטיבה להעיד על שיתוק החיים הקהילתיים שהביאו השינויים המבניים בארגון הקהילתי ובחיים היהודיים והקמת הקונסיסטוריות השונות.

פעילות המשכילים העבריים באלג'יריה בסוף המאה התשע-עשרה היתה קרב המאסף של התרבות העברית המאורגנת בארץ זו. בסוף המאה נפסקה כמעט לחלוטין הוצאתם של עיתונים ושל יצירות בערבית-יהודית ובעברית, ופרט לפעילותו האינטנסיבית אך האינדיבידואלית של יצחק מרעלי (1867-1952) באלג'יר, לא נתקיימה באלג'יריה במאה העשרים פעילות תרבותית עברית ראויה לשמה. הצטמקות זו של היצירה העברית והערבית-יהודית באלג'יריה מעידה יותר מכל סממן אחר על התקדמותה והשתרשותה של המודרניות הצרפתית שבעים שנה לאחר הכיבוש הצרפתי, ועל אבדן כמעט כל סיכוייה של המודרניות הלאומית העברית שטופחה בידי אותם חוגים מצומצמים בשנות השמונים והתשעים.

4. דמויות וחוגים בהשכלה העברית במרוקו

עד להטלת הפרוטקטוראט הצרפתי על מרוקו ב-1912, לפחות, לא נצטייר החינוך הצרפתי של כ"ח בקהילות שבהן הוא התקיים כאיום חמור על קיומה של המסורת היהודית הקהילתית, משום שמספר התלמידים בבתי-ספר אלה היה מצומצם ומשום שההנהגה הרוחנית הרבנית שלטה בקהילות ביד רמה. ראשי הקהילות חונכו כמעט כולם במוסדות המסורתיים של החינוך הקהילתי שהמשיך להתקיים במקביל לחינוך של כ"ח. אלה, בניגוד למשפחות שסיפקו במשך דורות את מנהיגיהן המסורתיים של הקהילות, שימשו גם הם כבלמי זעזועים ופעלו לריסון של תמורות חברתיות-תרבותיות מהירות מדי.

בתקופה הנדונה היה מצבה החברתי-פוליטי של יהדות מרוקו מיוחד ומלא סתירות. אלפים זכו ללמוד בבתי ספר מודרניים שבהם שפת הלימוד היתה אנגלית או צרפתית, וחונכו לערכי קידמה והגשמה עצמית, חופש וצדק חברתי, והוכשרו לניהול ולקידום ההיבטים השונים של המודרניות האירופית שהתפשטה והלכה ברחבי צפון אפריקה. אך מנגד, מעמדן של הקהילות המשיך להיות מופלה לרעה על פי המסורת בת מאות השנים של בית האסלאם ונתון לחסדי המלך מזה ולחסדי השליטים המקומיים מזה, ובמיוחד בכל הנוגע ליחסיהם של היהודים עם שכניהם המוסלמים ועם השלטון או השלטונות. בתקופה זו, שבין פתיחתו של בית הספר הראשון של כ"ח בתיטואן ועד להטלת הפרוטקטוראט, הלך והתרופף עוד יותר ביטחונם האישי של יחידים ושל קבוצות שיצאו מגבולות העיר או הקהילה וספגו התנכלויות ואף נרצחו. אך יותר משהשתנה המצב באופן ממשי, השתנתה תפישתן של הקהילות במרוקו את מצבן, והן ראו בו עתה מצב אנומלי שיש לגסות ולשנותו. ההיפתחות לעולם ולארצות השכנות לימד אותן, שגם היהודים ראויים לאמנציפציה ומתקרבים אליה. תודעה פוליטית חדשה זו השתרשה במיוחד לאחר שביקר במרוקו סר משה מונטיפיורי וקיבל את הצהרתו של המלך מוחמד בפברואר 1864 על זכויותיהם של נתיניו היהודים.

תוגי השכלה לאומיים-עבריים שצמחו במרוקו פעלו, כמו בתוניס, במנותק ממוסדות כ"ח אך בזיקה הדוקה אל מסריהם ואל הערכים הלאומיים-יהודיים, שבת-ספר אלה חינכו או אמורים היו לחנך לאורם. גם כאן היו המשכילים חניכי החינוך היהודי הקהילתי המסורתי, והגיעו לשליטה בעברית כדי כך שיכלו לקרוא ולכתוב בעיתונים. עם חדירתם של העיתונים העבריים למרוקו, למן שנות השישים הראשונות, הפכה עבורם הקריאה בהם לפעילות רבת השראה, שסיפקה לראשונה באופן סדיר מקור לידיעות על העולם היהודי והלא-יהודי, על הזרמים החדשים שהתבססו ועל המגמות המתגבשות והולכות ביהדות אירופה ובקהילות היהודיות בעולם בכלל.

הקהילות הראשונות שבהן קמו משכילים היו ערי-חוף ונמל, ראשוני המשכילים צצו בטנג'יר, אחר-כך מוגדור, ובסוף המאה הפכה עיר הנמל אספי למושב של חוג משכילים נוסף. אמנם גם לקהילות שבערי פנים, כגון מכנאס ופאס, הגיעו עיתונים עבריים, אך אין ברשותנו עדויות על ניהול פעילות משכילית סדירה מחוץ לקריאה בהם. קיימות עדויות עקיפות לכך שרבני הקהילות הללו היו ערים לקיומם של כלי תקשורת אלה, אך לא העזו לכתוב להם במישרין.

החוג הפעיל והתוסס ביותר במרוקו התארגן ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה במוגדור. תחילה עמד בראשו יצחק בן יעיס הלוי (1850-1895), שהיה עקב פעילותו לעיתונאי העברי הראשון במרוקו. הוא שלח כתבות רבות - מועזות ברובן - לעיתונים "הצפירה", "המגיד" ו"המליץ", ובהן ניסה להזעיק את יהדות מערב אירופה כדי שתפעל לשיפור מצבם החברתי-פוליטי של יהודי מרוקו ולהפסקת מעשי האלימות נגד יחידים וקבוצות בה. אחריו הנהיג את הפעילות המשכילית המשורר והעיתונאי ר' דוד אלקאים (רד"א, 1850?-1940). בחוג זה, שכלל תלמידי חכמים ובני רבנים, עיינו המשכילים בספרות העברית החדשה, קראו עיתונים עבריים וניסו אף לדבר ביניהם עברית, וזאת בתנאים של מחתרת למחצה, שמא יאשימו אותם חוגים מסורתיים בקהילה בכפירה. נוסף לכתבותיו המשכיליות והלאומיות של יצחק בן יעיס הלוי, נוצרה בקהילת מוגדור יצירה עברית מהמשמעותיות והמעניינות ביותר שנוצרו אי פעם בצפון אפריקה, היינו שירתו של רד"א. זו, למרות היבטיה המסורתיים הבולטים, חידשה בתחומים שיריים רבים, בנושאים ובמבנה הלשוניים, באמירתה האישית החושפנית ובהתלבטויותיה הפואטיות המודרניות.

פעילותם הלאומית והעברית של משכילי מוגדור בשנות התשעים של המאה קירבה אותם גם לזרמי הלאומיות היהודית שהיו קיימים או התחילו להתארגן באותו זמן באירופה. עם ייסודה של התנועה הציונית הם התגייסו ברובם - ורד"א ביניהם - לפעילות ציונית מסודרת, והקימו את הארגון הציוני הראשון במרוקו ביולי-אוגוסט 1900. אמנם פעילות הארגון הציוני, כפעילותו של חוג המשכילים בכלל, לא נמשכה מעבר לתחילת המאה העשרים, אך היא הותירה את רישומה העמוק בשירתו הלאומית והציונית של רד"א.

עד כמה שניתן לשפוט על פי מידע קיים, לא המשיך חוג המשכילים העבריים ממוגדור לפעול בצורה מאורגנת לאחר הקמתו של הארגון הציוני. בשנים שלאחר מכן המשיך רד"א

את כתיבתו הפיוטית העברית, ושלה כתבות מרגשות ומגייסות לעיתון "היהודי", אך הפסיק את כתיבתו העיתונאית בשנת 1907. אחריו לא קם במרוקו עיתונאי עברי חדש. הגה כי כן, בין פעילותו של דור זה של משכילים לבין הפעילות הציונית-עברית המאורגנת בשנות השלושים והארבעים, לא התקיימה למעשה כל זיקה ישירה ועקיפה.

5. הפעילות המשכילית בלוב

משנת 1835 (ובעיקר משנת 1858) עד לשנת 1911 חזרה לוב להיות חלק מהאימפריה העות'מאנית. הקהילות היהודיות (טריפולי בעיקר) נהנו משוויון זכויות מסוים ומתכנית הרפורמות ומאמצי המודרניזציה הטכנולוגית, אשר הנהיגו ראשי האימפריה ונציגיהם בטריפולי, כולל פתיחות למעצמות האירופיות ולסחר אתן, ובמיוחד לאיטליה, שהיו לה מאז ומתמיד שאיפות לגבי ארץ זו. אולם לקראת סוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים העמידו רפורמות מודרניסטיות אלה את הקהילות היהודיות (והמוסלמיות) במבחן קשה, שכן השלטונות העות'מאניים תרגמו אותן לנטל מסים גבוה יותר ולחובת גיוס לצבא התורכי. תקופה זו, המשתרעת על פני הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה והעשור הראשון של המאה העשרים, היא המעניינת כאן לשאלת קיומה או אי-קיומה של פעילות משכילית עברית בטריפולי.

בשנת 1876 שלח יעקב רקח כתבות קצרות מטריפולי ל"המגיד" ו"הלבנון" ובהן מסר ידיעות על הקהילה, ובעיקר על פעולותיו של החכם באשי ר' אליהו בכור חון (1846-1908) איש ירושלים. לאחר מכן שלח גם ציון תשובה כתבה ל"הצפירה" ודיווח על התנכלויות ליהודים באזור טריפולי. כלומר, כבר בשנות השבעים לפחות נמצאו בטריפולי קוראים שעיינו בעיתונים העבריים והפנו אליהם כתבות, ולו קצרות. אולם מה שאפיין יותר את הפעילות המשכילית בתקופה זו היה הקיטוב הממושך בין האליטה הרבנית הוותיקה והשמרנית, שחששה למעמדה והגנה בעקשנות ובקנאות על המסורת הצרופה של הקהילה, לבין שכבות מתקדמות, שדגלו בשילוב המסורת עם ערכים ותהליכים מודרניים. למצב זה לא היה אח ורע ברחבי צפון אפריקה, פרט אולי לקהילת ג'רבה שבתוניסיה, שבינה לבין טריפולי התקיימו מאז ומתמיד זיקות-גומלין. קיטוב זה בא לידי ביטוי בעיקר סביב העימות בין ר' אליהו חון, שביקש להכניס רפורמות לתלמוד-תורה שייסד, ועיקרן לימוד מקצועות כלליים כחשבון ואיטלקית ולימוד מודרני יותר של המקצועות העבריים, לבין "עדת הדיינים" שהתנגדו לכך, ואף פנו לרבני ירושלים בבקשה שיסכלו ניסיונות אלה. ההתנגדות נמשכה לאורך כל כהונתו של הרב הראשי, בשנים 1876-1888, ואף לאחריה; התנגדות הדיינים נחלשה לאחר מכן וב-1890 הצליחה הקהילה לשכנע את חברת כ"ח לייסד בית ספר מקצועי לבנים, ובו לימדו מקצועות צרפתיים, אך גם אז לא הרפתה "עדת הדיינים" מעמדותיה הקשוחות כלפי סממני המודרניות. לבסוף, ב-1893 הוקם מוסד חינוכי עברי מודרני, תלמוד תורה "יגדיל תורה", בידי חוגים מתקדמים בקהילה.

אחד המשכילים העברים הפעילים ביותר בצפון אפריקה שישב בטריפולי הוא מרדכי הכהן (1858-1929). הלה עסק בתחילת דרכו בהוראת מקצועות עבריים וניסה לשפר את שיטות הלימוד של העברית כשלוש פלאה בתוניס באותו הזמן. גם הוא דגל בשיטת לימוד העברית בעברית והתקיף את שיטת הלימוד המסורתי של הטקסטים העבריים. הוא אף פנה בקריאה לעוסקים בתחיית הלשון להביא להאחדת המסורות הלשוניות של קהילות ישראל בכל ארצות מושבן. כשכיהן כמורה בבית הדין, התנגש לעתים חזיתית עם "עדת הדיינים", השמיע נגדם ביקורת חריפה והאשימם בחוסר התמצאות במקורות ההלכתיים. לאחר כיבוש לוב בידי איטליה, שיבח את צעדי המודרניזציה שנקטו השלטונות. לצד היותו תלמיד תכס העלה על גס את סממני הקידמה ואת הרחבת הידע הרציונלי שהביאה אתה התרבות האירופית.

הכהן ניהל פעילות קהילתית מיליטנטית ראויה לציון. בתחילת המאה העשרים הוא שימש לעתים כדוכרה של הקהילה בפני השלטון, וב-1903 אף יום וארגן שביתה כללית של הקהילה, כמתאה על הטלת כופר כבד על אי-התגייסות היהודים לצבא התורכי. אך תרומתו החשובה ביותר לרוח ההשכלה היא חיבורו "הגיד מרדכי" שעוסק בתולדות יהודי לוב ומצב הקהילות במפנה המאה העשרים, ונכתב ברוח ההשכלה העברית וברוח חכמת ישראל.⁹ כמו-כן כתב מרדכי הכהן כתבות רבות שפורסמו בעיתון "היהודי" בלונדון ובעיתונים אחרים בשנים 1906-1914. כפי שהיה הדבר ביתר הקהילות היהודיות בצפון אפריקה, לא נוצרה זיקה ישירה בין הפעילות המשכילית הלאומית של מרדכי הכהן ואחרים לבין התנועה הציונית הרדיקלית החדשים שצמחו בטריפולי בין שתי מלחמות העולם.

ד. להערכת רישומה של ההשכלה העברית בקרב יהדות צפון-אפריקה

1. מהפכת השיח היהודי בצפון-אפריקה

תמורות חברתיות באות לידי ביטוי קודם כל בשיח ובשיג של האנשים המקדמים אותן או חווים אותן. זאת עוד לפני שניתן לחוש את רישומן המבני. ככל שהן עמוקות יותר כן הן משפיעות על מבניו של השיח ועל המערכות הלשוניות והסימבוליות הנושאות אותו ותומכות בו, ולא רק על תכניו ונושאו החדשים או השונים. בקרב חוגי המשכילים העברים שסקרנו, נוצרו תמורות בתודעה הלשונית – לגבי העברית והערבית-היהודית כאחת – ובכלים העיתונאיים והספרותיים-היצירתיים החדשים שהם פיתחו כתוצאה מחדירתן של תמורות אלה. הם עמדו על ערכיה הלאומיים של הלשון העברית ועל מגבלותיהן של שכבותיה העתיקות, וביקשו להתאימה לצרכים החדשים, הפולמוסיים לרוב, של החיים החברתיים-התרבותיים המודרניים בתוך הקהילה היהודית ומחוצה לה. בנוגע לערבית-

9 הספר הוהדר ונערך בידי פרופ' הרווי גולדברג ויצא בשתי מהדורות, בעברית (יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ט) ובאנגלית (Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia 1980).

היהודית התנהל ויכות בארצות השונות, הן באשר ללשון "השרת" שהיתה נהוגה בחינוך המסורתי ושהמשכילים דרשו לבטלה לטובת לימוד העברית כלשון טבעית וחיה, והן אודות אופיה הרצוי של הערבית-היהודית הספרותית והעיתונאית החדשה. רוב המשכילים בחרו לקדם סוג לשון עשיר וגבוה השואב מהערבית המוסלמית הבינונית, ומיעוטם יצא נגד מהלך זה שהפך את הערבית-היהודית לבלתי מובנת לקהל היהודי הרגיל, לפחות בתחילה. לבטים לשוניים אלה התלוו לפיתוחם של כלי ביטוי עיתונאיים וצורות ביטוי ספרותיות, שהיו חדשים לחלוטין ביחס למסורתם התרבותית של יהודי צפון-אפריקה: פיתוח משלבי לשון פובליציסטיים ואיגפורמטיביים חדשים; ספרות נראטיבית חדשה שהיתה בתלקה הגדול עיבוד של יצירות עבריות, ערביות-מוסלמיות או צרפתיות; פיתוח סוג חדש של עברית לשם כתיבה ביצירה העברית, בעיתונים או בחיבורים פובליציסטיים או מחקרניים; ופיתוח מבנים מודרניים ודיון על הלשון גם בשירה העברית החדשה.

2. חידוד התודעה הלאומית והקהילתית

התמורות המנטאליות, ההתנהגותיות והמבניות שהתחוללו בקרב המשכילים ובשכבות אחרות בקהילות היהודיות בצפון אפריקה כחלק מתהליכי המודרניזציה, הביאו גם לראשית צמיחתה של תודעה קהילתית ולאומית חדשה, שהלכה והתגבשה קודם לכן בחוגים המשכיליים-הלאומיים של יהדות מזרח אירופה ומרכזה, ואשר עמדה ביסוד התפתחותה של התנועה הלאומית היהודית המודרנית בסוף המאה התשע-עשרה בדמותה של התנועה הציונית. תודעה חדשה זו השפיעה על מערך הציפיות, השאיפות והרצונות, וכן על מערכות הדימויים והתדמויות שדרכם הבינה ומיינה הקהילה את עצמה, מעמדה ועתידה ביחס לסביבה.

כתביהם של כל המשכילים שהצגנו כאן מצביעים על שינוי ברור בעוצמת הרגש הלאומי המסורתי שעמד ביסוד הקיום הקהילתי בגולה, והיה מאז ומתמיד אחד המוקדים העיקריים של הזהות היהודית הדתית-מסורתית. אך התודעה הלאומית לא נותרה בגדר פרוגרמה רעיונית ותחושות סולידריות בלבד, אלא התבטאה גם בתהליכים התנהגותיים-פוליטיים ממשיים שונים, כגון ההתעניינות המוגברת ביישוב החדש בארץ-ישראל ובהתקדמותו, ההיענות הנלהבת בחוגי המשכילים העברים, לפחות, לקריאתה של התנועה הציונית שנים מעטות בלבד לאחר קונגרס באזל, ועוד. בה בעת התחזקה התודעה הקהילתית בקרב חוגי המשכילים העברים, שהתבטאה גם בשביתות, קריאות או הפגנות, בדרישה לחיים קהילתיים דמוקרטיים יותר וסולידרניים יותר, ובהתעניינות בהיסטוריה ובמנהגים של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה לארצותיהן השונות.

חידוד התודעה הלאומית והקהילתית הוא שעמד ביסוד פרוגרמת השילוב בין המסורת היהודית הצרופה לבין היבטיה המועילים של המודרניות, שקבעו המשכילים העברים בצפון אפריקה בראש סולם מטרותיהם ופעולותיהם הפובליציסטיים או הארגוניות. החינוך הצרפתי המודגש או הבלעדי נדחה, ובמקומו ביקשו לקדם בחלק מן הארצות חינוך עברי עם הדגשים ומגמות יהודיים-לאומיים.

3. מגבלותיה של המיליטנטיות המשכילית בצפון-אפריקה

מעט מאוד מן הפרוגרמה הלאומית-החינוכית והתברתית-הפוליטית הצליחו המשכילים לקדם, ותרומתם הממשית לשינוי מבפנים של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה היתה מזערית. אי-הצלחתם נבעה משילוב של תכונות אישיות וקבוצתיות, יחד עם תנאי החברה היהודית והתקופה ההיסטורית שבה חיו ופעלו. כמו-כן, חסרו להם הכלים הארגוניים והאמצעים הכספיים המינימליים. פרט אולי למשכילי תוניס הם היו מבחינה מספרית מועטים ובודדים, וחוגיהם המצומצמים לא הצליחו לפרוץ את חומות האדישות ולפעמים אף החשדנות של ההמונים, שעסקו בבעיות הפרנסה והעוני הקשים. מנגד היו המשכילים מנותקים מהשכבות המבוססות של הקהילות, בשל הטחת ביקורת בהם על יחסם כלפי השכבות החלשות. בשל כך לא היתה להם תמיכה ציבורית רחבה שיכולה היתה לספק מאגר של תומכים נלהבים או של חסידים ותלמידים ממשכי דרך. לכן, עם דעיכת התלהבותם המשכילית בשנות החמישים או השישים לחייהם והתפכחות רובם מן הדרך, הם התרחקו בעצמם מעיסוקיהם המשכיליים והציבוריים, הפסיקו את כתיבתם העיתונאית, למשל, והקדישו את זמנם לעיסוקים אישיים או קהילתיים מסורתיים יותר. הם לא העמידו תלמידים וממשיכים ישירים, ומשנתם החינוכית-לאומית לא עברה לפסי הגשמה ממשיים.

ניסיונות המשכילים לקדם חינוך יהודי-לאומי מודרני כמעט לא צלחו. בכל הקהילות היו תלויים ביכולותיה ובפעולותיה של חברת כ"ח, אך לא היה ברשותה של חברה זו כוח האדם הדרוש לשם סיפוק חינוך לאומי-יהודי כזה לקהילות צפון אפריקה. המנהלים והמורים ששלחו קידמו חינוך לתרבות הצרפתית ולמהפכה התרבותית שספגו בארצות אירופה שמהן הגיעו. עם השתלטותן ההדרגתית של צרפת, ספרד ואיטליה על כל צפון אפריקה זכה חינוך חילוני ומודרני זה לחיזוק, כחלק מתהליך המודרניזציה הכללי. פרט לאלג'יריה, חינוך לאומי-עברי ראוי לשמו התאפשר רק לאחר התבססותה הארגונית של התנועה הציונית ברחבי צפון אפריקה, היינו לא לפני שנות השלושים ובעיקר שנות הארבעים של המאה העשרים, אלא שלמערכות אלה לא היתה כל זיקה לחוגי המשכילים שהצגנו כאן, שפעלו דור אחד או שניים קודם לכן.

התפתחותם של חוגי המשכילים קשורה באופן מהותי להתפתחות המודרניזציה הממסדית בתקופת המעבר ההיסטורית שבה חיו, ולהשפעתה על התמורות שהחברה המסורתית נאלצה להתמודד אתן. תקופת מעבר זו קבעה בקהילות השונות ערוצים חברתיים חדשים, נזילים ופתוחים, עם אפשרויות לקידום היערכות חדשה או חשיבה עצמית על דרכה של הקהילה, והם שאפשרו את צמיחתם של חוגי ההשכלה העבריים העצמאיים בצפון אפריקה. עם התבססותו האיתנה של החינוך האירופי בקהילות השונות והתבססותן של צורות המודרניזציה הממוסדת במאה העשרים נסתמו ערוצים אלה, ונדרשו דרכים חדשות לקידום הרעיון הלאומי-עברי והתרבות העברית בקרב יהודי צפון אפריקה.

utopias 908; 1. Judaism in Zionist utopianism 909; 2. Judaism in Israeli anti-utopias 912 ; C. Attitudes towards the definition of the State of Israel as Jewish and democratic / Ron Margolin 923

Chapter 4: The Holocaust in the eyes of secular Judaism / Ron Margolin 931

A. Approaches to the Holocaust 931; B. The question of religious belief 933; C. On the connection between the Holocaust and the establishment of the state 937; D. On evil and the banality of evil – Debates over the essence of Nazi evil 939

Conclusion / Ron Margolin 942

Postscript 944

Bibliography 959

Index of Names 1031

Index of Subjects 1041

List of Illustrations 1059

List of Copyright Holders 1061